

תרגום מגילת 'שיר השירים' לרב סעדיה

מאת
יהודה רצהבי

עד כה נודעו לנו תרגומיו ופירושו של ר' סעדיה לתורה, לישיעה ולספרי אמ"ת. התרגום, בשל השימוש המעשי בו וקיצורו, הרבו להעתיקו וכתוצאה מכך נשתמר במלואו. מה שאין כן הפירוש, שמקצתו נשתמר ומקצתו אבד. אשר לחמש מגילות, דרך הנחה יש לומר שהגאון תירגמן ופירשן. הנחה זו מתבססת על שני דברים:

א. המגילות שנקבעו למועדי ישראל, והן קטנות בהיקפן, לא ייתכן שהגאון יתעלם מתרגומן ופירושו.

ב. יהודי תימן שדבקו בתורת הגאון, הן בסידורו והן בתרגומיו ופירושו לספרי המקרא, לא ידעו תרגומי אחרים זולתו. התרגום הערבי לחמש מגילות כלול במורשתם, וקשה להפקיע מחזקת הגאון את תרגום המגילות. ואכן, במהדורה ראשונה של שלוש מגילות שהרפיסו יהודי תימן בשנת תרע"א בירושלים, כלול תפסיר ערבי, והמהדיר מציין במפורש בשער הספר, שהוא 'של רבינא סעדיה גאון'. וכך עשו גם מהדירים אחרים. יתירה מזו, שתי מגילות (אסתר ואיכה) כבר הוכיח כותב טורים אלה את בעלות ר' סעדיה על התפסיר הערבי שלהן, וקביעתו אושרה מקטעי תרגום ופירוש למגילות אלו שנשתמרו בגניזה.

אשר למגילת שיר השירים הרי הקטעים ששרדו ממנו, בתרגום ופירוש, נתונים במחלוקת בין החוקרים: אלה מחייבים ואלה שוללים. וכבר פרופ' מלטר סיכם את הדעות למיניהן¹. כאן ננסה להוכיח את בעלות הגאון על התפסיר הערבי ששימרו יהודי-תימן. וזאת לדעת, שתרגום זה וזה עם התרגום שפירסם מרקס בשנת 1882². ברשימה זו נבחן את התרגום ואת זיקתו לשיטת התרגום של הגאון בספרי המקרא

1. ראה מהדורה עברית של מאמרו 'כתבי רס"ג והספרות עליו', קובץ ר' סעדיה גאון, בעריכת הרב יהודה ליב הכהן פישמן, ירושלים תש"ג, עמ' תקפא-תקפב.
2. שם, עמ' תקפב.

האחרים כדי לקבוע אם אכן ר' סעדיה הוא מתרגם המגילה. נפתח תחילה בתרגום לשונות במגילה המאושרים מחיבורי הגאון האחרים, ונסדירים כסדרם במגילה.

א, ו: אַל תִּרְאֵי שְׂאֵנִי שְׁחַרְחַתְתִּי שְׁשׂוּפְתַנִּי הַשָּׁמֶשׁ — לא תרוני אן אנא מסוודה, פאן אלשמש קד אשהבתני.

בפירושו לכתוב "ולא שופתו עין איה" (איוב כ"ח, ז) הוא כותב: ופסרת שופתו תלחצה לאנהמא אתנאן הדה לחץ ואלתאני שופתני השמש שהב [=פירשתי 'שופתו' תראנו. כי הם שנים. זה — ראייה. והשני 'שופתני' — אפרוריות].

א, ח: צֵאִי לָךְ בְּעַקְבֵי הַצֵּאֵן — פאכרגי לך פי אתר אלגנם.
"עֵזְרֵי עַקְבֵי יִסְבְּנִי" (תהלים מ"ט, ו). ופסרת עקבי מן יתבע אתרי לאן הדה אללפטה בתירא מא תכון אתרא מתל קולה צאי לך בעקבי הצאן [=פירשתי 'עקבי' מי שהולך בעקבותי, לפי שלשון זה פעמים רבות משמעותו עקבות, כאמרו צאי לך בעקבי הצאן].

כיוצא בו "יעקבם" (איוב ל"ז, ד). ופסרת ויעקבם מן צאי לך בעקבי הצאן אלדי הו אתר [=וגזרתי 'ויעקבם' מן צאי לך בעקבי הצאן שהוא עקבות].

א, יב: עַד שְׁהַמְלִיךְ בְּמִסְבוֹ — מא דאם אלמלך פי אתכאיה [=בעוד שהמלך בהסיבתו].

יקול שלמה עד שהמלך במסבו: תפסירחו מא דאם אלמלך] פי אתכאיה [=אומר שלמה 'עד שהמלך במסבו... פירושו: בעוד שהמלך בהסיבתו]. (שבעים מלים, עמ' 23 שו' 2-5).

א, יג: צְרוּר הַמֹּר — צרה' אלמסך [=צרור המושק].
מֶרְדָּר (שמות ל, כג). אמר הגאון מושק ועדותו צרור המור (ראב"ע הקצר על הכתוב בשמות). וכן הוא תפסיר הגאון בתורה. בפירושו לתורה מעלה ראב"ע את פירוש הגאון בשם 'יש אומרים' ודוחה אותו.

ד-ג: כְּפֶלַח הַרְמוֹן נִקְתָּךְ מִבְּעַד לְצַמְתָּךְ — כפלע אלרמאן וגנתך מן תחת נקאבך [=כפלח הרמון לחיך מתחת לצעיפך].

ופסרת צמים נקאב [מן] מבעד לצמתך [=פירשתי 'צמים' (איוב י"ח, ט) צעיף [מן] מבעד לצמתך].

ה, ג: רְחֹצְתִי אֶת רַגְלִי אֵיכָכָה אֶטְנַפֵּם (ה ג) — ורחצת רגליי פכיף אוסכהמא.

וקאל איצא רחצתי את רגלי איככה אטנפם. תפסירה: אוסכהא או אלוסך כדי יקאל לה פי לגה אלאבא או יקולון מקום מטונף (ברכות כ"ד, ב) [שבעים מלים, עמ' 30 שו' 7-10] [=ואמר עוד רחצתי וכו' פירושו אלכלך אותן, לפי שכך קורין ללכלוך בלשון אבותינו].

ו, יא: לראות באפי הנחל — לאנצר פי ואן אלאר.

עננו באבו לא יקטף (איוב ה, יב). תפסיר: ועארה פי ואנה למ יקטף. בפירושו לאיוב (ט, כו) כותב הגאון: ופירשתי 'אבה' — עת, לפי שהם שלושה במקרא: עורנו באבו לא יקטף; לראות באבי הנחל; חלפו עם אניות אבה.

ז, ב: חמוקי ירכיף כמו חלאים — אוראכך אלגאבייה [נ.א. אלגאפייה] מתל אלכרו.

וקול] שלמה 'כמו חלאים וכו' תפסירה מתל אלכרו לאן אלכרו יקאל לה חליות כמה יקול דאימא שמנה עשרה חליות (שבשזרה) (שבעים מלים עמ' 29 שו' 18-21). [=ואמר שלמה 'כמו חלאים וכו' פירושו: כמו חרוזים שקורין להן 'חליות', כפי שאומרים תמיד שמונה עשרה חליות שבשזרה].

ז, ג: שררף אגן הסקר — סרכי (נ"א: סרתך) מתל דור אלהאל.

ואנו בשרירי בטנו (איוב מ, טז) — ומנאלה פי סרתה.

וכתב הגאון בפירושו: ונגזר 'בשרירי' מן שררף אגן הסרה.

כנגד ראיות אלו המאשרות את התרגום מצויות שתי ראיות לסתור: אחת של רס"ג ואחת של ר' אברהם בן עזרא.

ששים המה מלכות ושמונים פילגשים (ו, ח) — כדאך הם סתין מלכאת ותמאניין טורייה.

בכמה מקומות במקרא מדגיש הגאון כי מנהג העברים לנקוב במספרים 'שבע, מאה, אלף' ואין הכוונה למספר זה דווקא אלא להרבה. פסוק זה הוא מציין במפורש בפירושו לבראשית (צוקר עמ' 324). כאן יש לומר שהגאון תירגם כשיטתו, אלא שמשום מה חשב אחר המעתיקים שטעות סופרים לפניו והגיה על פי המקרא ובעקבתיו טעו מעתיקים אחרים.

כיוצא בו הכתוב "אלף המגן תלוי עליו" (ד, ט) שניתרגם כצורתו, וכן 'אלף כסף' (ח, יא); האלף לך שלמה ומאתים לנוטרים את פרו (ח, יב); ששים גבורים (ג, ז).

כאמור, ר' סעדיה הוא שקבע שיטה זו בפרשנות המקרא, ודעתו נתקבלה על דעת פרשנים שהכירו את כתביו. אבן עקבין בפירושו לכתוב זה אומר: וששים לאו

רוקא. ואינו אלא להרבות המספר ככתוב "ואפו עשר נשים לחמכם" (ויקרא כ"ז, כו); "זה עשר פעמים" (במדבר י"ד, כב); "שבע נשים" (ישעיה ד, א). [אבן עקבין, עמ' 150 שו' 9-10]. ובפירושו לכתוב "אלף המגן" (ד, ד) הוא מעיר: כל הכוחות הרבים ולא התכוון באלף אלא לציין שהם רבים מאד (שם, עמ' 184 שו' 8). אבסורד יהיה לקבל תרגום המספרים במגילה, בניגוד לשיטת הגאון ומפרשים אחרים שהלכו בעקבותיו.

א, ב: 'דכיף. והגאון אמר כי הוא הריר, שהוא תחת הלשון. והביא ראיה מהפסוק "לכה נרוה דדים עד הבקר" (משלי ז, יח) — פירוש אברהם בן עזרא לכתוב בשיר השירים). לכאורה, פירוש פשטני מבריק העולה יפה עם שיטת הגאון. אלא שתרגום הגאון שבידנו אינו תואם את דברי רב"ע. התפסיר שלפנינו: לאן מורתך אכיר מן מורת אלכמר [=כי ידירותך טובה מידידות היין]. תרגום מעין זה לא ייתכן שיצא מעטו של הגאון. אותו לשון מופיע במגילה עוד שתי פעמים, ותרגומם שונה: "נזכירה דודך מיין" (א, ד) — נזכר ודאך אלדי הו אכיר מן אלכמר [=נזכיר ידידותך שהיא טובה מיין] "מה טובו דודך מיין" (ד, י) — מא אגור מחבתך אטיב מן אלכמר [=מה מעולה אהבתך! טובה היא מיין].

במשלי תירגם הגאון את הכתוב "לכה נרוה דדים עד הבקר" — תעאל נרוי מן אלודוד לילנא אלי אלצבאת.

בכל התרגומים אין זכר לריר. נאמנה עלינו עדותו של רב"ע המעלה פירוש כה אופייני לר' סעדיה. הנוסחים השונים במגילת שיר השירים נותנים מקום לסברה, שהתרגום נשתבש.

מרבירים שבתרגום נעבור לרבירים שבשיטה, ונראה מה יסודות יש במגילה המאפיינים דרכו של הגאון, כפי שהיא מצויה בתרגומיו לספרי מקרא שבידינו.

א. תרגום בשרשים דומים

כשמצוי בערבית שרש המקביל לשרש העברי בצליל ובמשמעות, העדיף אותו ר' סעדיה, אעפ"י שלעתים השימוש בו נריר בספרות הערבית ובלשון הדיבור. להלן מספר דוגמאות:

בחרוזים (א, י) — באלכרו; רעננה (א, י) — ריאן; תרביץ (א, ז) — תרבץ; גריותיך (א, ח) — גריאתך; פגיה (ב, ג) — פגהא (לפי נוסח אחד); בשוקים וברחובות (ג, ב) — ואלאסואק ואלרחאב; רחצתי (ה, ג) — רחצת; ירכיך (ז, ב) — אוראכך; המזג (ז, ג) — אלמוזאג; סוגה בשושנים (ז, ג) — אלמוזוגה באלסואסן; חדריו (א, ד) — כדורה; שושנת העמקים (ב, א) — סוסנת אלמרוג; רפרוני (ב, ה) — ארפרוני; לעופר האילים (ב, ט) — כגפר אלאיאל; בסתר המדרגה (ב, יד) — סתר אלדרגה; רחלים (ו, ו) — רכאל.

ב. תרגום שמות גיאוגרפיים

מנהגו של הגאון לא להניח שמות גיאוגרפיים ופרטיים כצורתם אלא להשתדל לזהות אותם ולתת את השם המקובל בימיו; לבר משם שלא הצליח לזהות אותו. הרי מספר דוגמאות:

כתרצה (ו, ד) — צפוריה; מן הגלעד (ו, ה) — מן גבל גרש. וכך בדברים ל"ד, א; השולמית (ז, א) — אלמקסייה. וכן אלפאסי (האגרון ח"ב עמ' 656 שו' 55-56); בחשבון (ז, ה) — פי חשבון. וכן בשאר מקראות; ככרמל (ז, ו) — כאלכרמל. כיוצא בהם: שלמה (א, א) — סלימאן; ירושלים (א, ה) — מדינה אלסלאם. כנגדם: עין גדי (א, יד); שניד וחרימון (ד, ח) לא ניתרגמו. ואילו 'בעל המון' (ח, יא) יש לו שני נוסחים: האחד כצורתו, והשני — סהל אלגמהור [=מישור ההמון].

ג. הימנעות מכפילות לשון

בתרגומו הקפיד הגאון שתהא לשונו הערבית, מן הצד הדקדוקי והסגנוני, מושלמת ומדויקת. וכל זה למען לא יהיה לבנו בעיני הסופרים הערבים. והואיל ואין הלשון הערבית גורסת כפילות לשון לא הכפיל הגאון את התרגום בלשונות חוזרים במקרא. דוגמאות לכך הם הכתובים ד, ח; ת, יב; ו, ט. לעומתם בכתובים: א, טו; ג, יא; ד, א; ט, ה; ט, ו; יא, ז; א מקוימת הכפילות ואין ספק שזוהי 'הגהת' מעתיקים ש'הגיהו' את התפסיר על פי הפסוק.

תרגום אותנטי

בגלל השינויים הרבים שהכניסו המעתיקים בתרגום מן הראוי לתת דוגמאות של פסוקים שהרעת נותנת שלא חלו בהם ידיים.

א. "דודי צח. וארום דגול מרבבה" (ה, י) — כלילי צאפי אלביאץ ילחקה חמרה מבנד באלבנוד מתל עסכר פי רבוה [=ידידי צח בלבנות שדבקה בה ארמימות, דגול בדגלים ברומה לצבא בגבעה].

ב. "לְחֵזְיוֹ כְּעֵרוּגַת הַבֶּשֶׂם מִגְדֻלוֹת מִרְקָחִים שִׁפְתוֹתָיו שׁוֹשְׁנִים נוֹטְפוֹת מוֹר עוֹבֵר" (ה, יג) — כְּרִיה כִּסְבָּאִיב אֶלְטִיב מִרְבִּיאת אֶלְעֶטֶר, שִׁפְתֵיהָ סוֹאֶסֶן יִנְטֶפִין מִסֶךְ כְּאֶלֶץ [לחיו כמחלפות בושם, מגדלות בשמים, שפתותיו שושנים נוטפות מור טהור]. הגאון מבין שהתיאור טובב על תלתלי שער הראש המבושמים ומשתלשלים על הלחיים. מגדלות — במסורת בכל הקריאה היא 'מגדלות' ועל פי זה תירגם הגאון. ר' סעדיה, והוא מפרש 'מור עובר' — מור טהור.

ג. "יריו גלילי זהב ממלאים בתרשיש, מעיו עשת שן מעלפת ספירים" (ה, יד) — יראה מתל בכראת אלוהב, מרצעה באלגואהר אלכחרייה אכצאר מעכנה באלעאג

מכללה באלפצוץ [=יריו משולות לגלילי זהב, משובצות בפניניימים. מעיו מחוטבות (?) בשנהב, מעוטרות באבני-יקר].

פירושים ודאיים של הגאון

יש פירושים שחותם הגאון טבוע עליהם ואין לשוללם ממנו. נפרט אחרים מהם לשם הדגמה:

א. "עת הזמיר הגיע" (ב, יב) — ווקת אלתקניב קד דנא [=שעת הגיוזם התקרבה]. פירש רס"ג 'זמיר' מלשון 'זכרמך לא תזמור' (ויקרא כ"ה, ד).
ב. "אם יתן איש" (ח, ז) — ולו אן אעטי אלמר [=אפילו יתן איש].
ג. דרכו של הגאון להטיל משמעויות באותיות השימוש, כולל וי"ו החיבור. "שובי שובי ונחזה בך" (ז, א) — תם ארגעי ועודי חתא נגצר בך [=אחרי כן חזרי ושובי למען נתבונן בך]. כאן תלה הגאון בוי"ו הוראה של 'למען, כדי'.
ד. יש שהוא מוסיף תיבה לצורך הבהרה או לשם קישור בין שני פסוקים. "את שאהבה נפשי ראיתם" (ג, ג) — פסאלתהם וקלת להם הל אלדי אחבת נפסי ראיתם [=שאלתים ואמרת להם: האם ראיתם מי שאהבה נפשי?].
"שמאלו תחת ראשי" (ב, ו) — פא'א ביסארה תחת ראסי [=הנהגה שמאלו תחת ראשי]. בפסוק שלפניו הרעיה היא חולת אהבה, שכביכול אין לה תקנה. והנה לפתע בא הרוד ומתרפק עליה.

הכרעה בחילופי-נוסח

המגילה הועתקה הרבה לצורך הקריאה בפסח ועברה לגלילי נוסח רבים. והרי כמה דוגמאות:

"בת נדיב" (ז, ב). בכתביהיד מהלכים שלושה תרגומים: בנת אלשריף, בנת אלנביל, בנת אלכליל. בפירושו לבראשית (צוקר, עמ' 376) בעניין הסעודה העשירה שערך אברהם אבינו לפני המלאכים, כותב הגאון: ועם זה [דהיינו עם שלש סאים קמח סלת, הביא אברהם] עגל וחמאה וחלב. וכל אלה לשלושה אנשים. ולפיכך יחסה מידת הנדיבות לאברהם במיוחד, ככתוב: נדיבי עמים נאספו (תהלים מ"ז, ו). ובגללו נקרא העם כולו "בת נדיב" (ז, ב). לפי זה יש לבטל את 'אלשריף' ולקיים נביל וכליל. האחרון הוא כינויו של אברהם אבינו שמשמעותו 'ידיד האל'.

חילופים ו'הגהות' סופרים

למותר לדון בכל מה שנשתרבו לנוסח המגילה בידי מעתיקים שלנגד עיניהם עמד הכתוב ועל פיו 'תיאמו' את התרגום. על זה יש להוסיף גם את השינויים שעשו

במטבעות התרגום. וכך יצאו ארבעה תרגומים לשם "דודי": כלילי (א, יג); צאחבי (ב, ג); מחבי (ב, ח); ורידי (ב, ט).

המסקנה העולה מדברינו היא שהמגילה ניתרגמה בידי ר' סעדיה, כשיטתו בתרגומי ספרי מקרא אחרים, אלא שבמרוצת הדורות חלו בה ידי מעתיקים ששינו בה לפי דעתם ולפי תפישתם. תקנתה היחידה היא שחזור נוסח ראשון שלה על פי קטעי גניזה של המגילה. או אז יזוכח כי אכן היא של ר' סעדיה.

קיצורי מקורות

- א. אבן עקבין — יוסף אבן עקבין, התגלות הסודות וכו' מהדורת אברהם הלקין, ירושלים תשכ"ד.
- ב. אלפאסי — דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב גאמע אלאלפאט, מהדורת ס"ל סקוס, ב"ח, ניו-יורק 1936, 1945.
- ג. צוקר-בראשית — משה צוקר, פירושי ר' סעדיה גאון לבראשית.
- ד. קאפח — יוסף קאפח, חמש מגילות, ירושלים תשכ"ב.
- ה. שבעים מלים — ר' סעדיה גאון, כתאב אלסבעין לפטה, מהדורת נחמיה אלוני, ספר הזכרון לגולדציהר, ב, ירושלים תשי"ח.

פרשני המקרא

פרשנותו של ר' יוסף בכור שור לשירת התורה

מאת

אמירה מאיר

1. הקדמה

לדעת ש. א. פוזנסקי¹ וא. אורבך², ר' יוסף מאורלייאנש הוא ר' יוסף בכור שור. את דבריהם הם מבססים על שתי עובדות: א) פירושים שונים המובאים בשם ר' יוסף מאורלייאנש, מצויים בפירושיו של בכור שור על התורה³. ב) יש מקומות בתוספות בהם פופיעים אותם הפירושים, פעם בשמו של ר' יוסף מאורלייאנש ופעם בשמו של ר' יוסף בכור שור⁴. כך נדחית דעתו של א. אופטוביצר שתחילה לא התייחס לזיהוי זה⁵, ולאחר מכן השאיר את השאלה ללא הכרעה.

מקור הכינוי "בכור שור" הוא בתואר שצורף ליוסף בברכת משה "בכור שורר הדר לו וקרני ראם קרניו בהם עמים ינגח יחדו אפסי ארץ"⁶. ייתכן וכינוי זה נבחר דוקא בשל הביקורתיות המרובה של ר' יוסף, תכונה הבולטת אצלו יותר מאשר אצל כל פרשני האסכולה הצרפתית, ובשל נטייתו לטעון כנגד הפרשנות האלגורית של הנוצרים⁷.

1. ש. א. פוזנסקי, "מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא", פירוש על יהזקאל ותרי עשר, חברת מקיצי נרדמים, ווארשא תרע"ג, עמ' LVII-LVI.
2. א. אורבך, בעלי התוספות, תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם, א, מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 134. E. Kanarfogel מתבסס על אורבך וטוען שאין ספק בוהיו זה. ראה מאמרו "On the Role of Bible Study in Medieval Ashkenaz" בספר הזכרון לא. תלמג', הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, תשנ"ג, עמ' 155, הערה 34.
3. בספר ערוגות הבושם עמ' 220 מובא פירושו של ר' יוסף מאורלייאנש לביטוי "אנכי ארץ ושמים" ושם נאמר: "ופ' אנכי ה' אלוהיך כלומר, שתחזיקי לאדון ולדיין לפי שהוצאתיך מארץ מצרים" ובפירושו של ר' בכור שור לשם' כ', 2 "אנכי ה' אלוהיך" נאמר: "זה דבור ראשון, אנכי מצווה עליך שאהיה אדון שלך, ודיין שלך, כלומר שתחזיקי לאדון ולדיין לך, ועתה נותן טעם לדבר... וזה אשר הוצאתיך..." וכן בפירוש הביטוי "אל מול פני המנורה" בערוגות הבושם, ב', עמ' 91 מובא פירוש בשם ר' יוסף דאורלייאנש, ואותם הדברים נכללים גם בפירושו של ר' בכור שור לבמד' ח', 2. וכן-ראה הרשימה אצל ש. א. פוזנסקי, כנ"ל, עמ' LVI-LVII.
4. למשל תוספות יבמות כ"ה, ע"ב.
5. א. אפטוביצר, מבוא לספר רבבי"ה, עמ' 352.
6. דב' ל"ג, 17.
7. ראה להלן.